

mişvar'da başladı. Bugün (2009 yılı) Timişoara'nın nüfusunun % 85,52'si Romenler, % 7,5'i Macarlar, % 2,25'i Almanlar ve % 4,73'ü diğer milletlere ait unsurlardan oluşur. Son istatistik bilgilerine göre bölgede en büyük yatırımlar İtalyanlar'ındır. Şehirde birkaç üniversite vardır. Bunların en önemlisi Universitatea de Vest'tir. Ayrıca Romen Teatrul National, Romen Opera Nationala, Alman Devlet Tiyatrosu ve Macar Devlet Tiyatrosu bulunmaktadır. 2004 yılı tahminlerine göre 315.000 nüfuslu bir şehir olan Timişvar günümüzde Romanya'nın idarî birimlerinden Timiş'in merkezidir. Aynı zamanda önemli bir sanayi merkezidir; şehirde motor, metalürji, elektronik sanayii dışında gıda, tekstil ve deri sanayii önemli yer tutar.

BİBLİYOGRAFYA :

C. Feneşan, *Cultura Otomana a vilayetului Timişoara: 1552-1716*, Timişoara 2004; Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul 2009, s. 221-238; a.mlf., "Kara Ahmed Paşa", *DİA*, XXIV, 357-358; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı'nın Macaristanı*, İstanbul 2010, tür.yer.; P. Fodor, "Das Wilajet von Temeschwar zur Zeit der Osmanischen Eroberung", *Südost-Forschungen*, LV, München 1996, s. 25-44; G. Dávid, "The Eyâlet of Temesvár in the Eighteenth Century", *OM*, XVIII/1 (1999), s. 113-128; a.mlf., "Arad ve Gyula Sancakbeyleri", *TDA*, sy. 120 (1999), s. 55-70; a.mlf., "Temesşvâr", *EP²* (Fr.), X, 446-447; Maxim Mihai, "Lipova", *DİA*, XXVII, 193-194; a.mlf., "Modava", a.e., XXX, 221-222.



MIHAI MAXIM

TINAZ, Ali Rıza Avni

(1931-1995)

Türk müzik yazarı,
bestekâr, müzik arşivcisi ve hoca.

İzmir'in Azizye mahallesinde doğdu. Babası Hüseyin Avni Bey, annesi Şefika Hanım'dır. Kurtuluş savaşını esnasında İzmir'e ilk giren süvari teğmeni olan babası "Tinaz" soyadını bu savaşta katıldığı Afyon'daki Tinaztepe'de çarpışması sebebiyle almış, ancak Ali Rıza Avni meslek hayatı boyunca Tinaz soyadını pek kullanmamıştır. 1935'te babasının memuriyeti dolayısıyla Ankara'ya yerleştiler. İlk ve orta öğrenimini Ankara'da tamamladıktan sonra İzmir Yüksek Ticaret ve İktisat Mektebi'ni bitirdi, ardından Gaziemir İkinci Ulaştırma Mektebi'nde yedek subaylığını yaptı. İlk memuriyetine Salihi'deki Demirköprü Barajı'nda başladı. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları 3. İşletme Müdürlüğü Sosyal İşler ve Basın Bürosu Şefliği lokal müdürlüğünde bulundu. 1964'te Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) İz-



Ali Rıza Avni
Tinaz

mir Radyosu'nda göreve başladı. Burada Türk Müziği Yayınları müdürlüğü, TRT Genel Müdürlüğü Türk Sanat Müziği Repertuar Kurulu, Danışma Kurulu üyeliklerinde bulundu. Mart 1981'de emekliye ayrıldı. 1985 yılında Ege Üniversitesi Konservatuvarı'na öğretim görevlisi olarak tayin edildi; burada müzik tarihi ve form bilgisi dersleri verdi. 29 Mart 1995'te vefat etti ve ertesi gün Buca Yeni Mezarlığa defnedildi.

Ortaokulda müzik hocaları Saip Egüz'den aldığı nota ve solfej dersleriyle müzik bilgisini arttıran Ali Rıza Avni 1945'te bir süre Ankara Müzik Derneği'ne devam etmiş, burada Hayri Yenigün, Mehmet Fehmi Tokay, Nuri Halil Poyraz gibi hocalardan faydalanmıştır. Ayrıca Refik Fersan, Münir Nurettin Selçuk, Yesâri Âsim Arsoy, Reşat Aysu gibi müzikşinaslarla çalışmıştır. Devlet Demiryolları'ndaki görevi sırasında kurduğu Türk müzik korosuyla birçok konser vermiştir. Bazı şiirler de yazan Ali Rıza Avni 1950 yılında bestekârlığa başlamıştır. Bestelediği ilk eser güftesi Seyyid Nizamoğlu'na ait, "Deldi bağrım bül-bül-i biçâre nâlânın senin" mısraıyla başlayan nevâ ilâhisidir. Onun 150'nin üzerinde eser bestelediği bilinir. Güftelerinin çoğu kendisine, bazıları Bedri Noyan'a aittir. Mevlî âyini, durak, tevşih ve ilâhi gibi dinî müzik formlarının yanı sıra çeşitli makamlarda takım (peşrev, I. beste, II. beste, ağır semâi, yürük semâi, saz semâisi), kâr ve şarkılar bestelemiştir. Eserlerinden bazıları şunlardır: Segâh peşrevi; mâhur, kürdili-hicazkâr, süzidil saz semâileri; "Açmıştı alevler gibi çehrendeki güller" mısraıyla başlayan süzidil, "Cânan okuyor aşkın ilâhî sesidir bu" ve, "Düştüm bir yol sevdâsına" mısralarıyla başlayan acem-aşiran, "Mecnûn'a demem sen niye Leylâ'ya vuruldun" mısraıyla başlayan rast, "Sensiz geçen anlar bize zindan gibi cânâ" mısraıyla başlayan nihâvend şarkıları; "Ten nihân oldukça aşktan bin nişanlar vermiş ol" mısraıyla başlayan çârgâh durağı ve, "Göster

bana bambaşka cihan göster ilâhî" mısraıyla başlayan neveser ilâhi.

Ali Rıza Avni 1948-1988 yılları arasında çeşitli gazete ve dergilerde bugün örneğine pek az rastlanan 187 adet eleştiri ve bilimsel makale şeklinde müzik yazıları yayımlamıştır. Bu gazete ve dergilerden tesbit edilebilenler şunlardır: *Demokrat İzmir*, *Ege Ekspres*, *Yeni Asır*; *Musiki Mecmuası*, *Musiki ve Nota*, *Mızrap*. Reşat Aysu'nun kürdili-hicazkâr makamında bestelediği saz semâisinin melodileriyle başlayan "Ses ve Saz Dünyamızdan" adlı radyo programı 1961'den itibaren otuz yedi yıl devam etmiştir. En uzun soluklu program olması dolayısıyla Guinness rekorlar kitabına geçen bu programdan başka "Müzik Dünyamızdan Portreler", "Bir Bestecimiz Var", "Yaşayan Bestecilerimiz" adı altında programlar düzenlemiştir. Ali Rıza Avni'nin en önemli yönü arşivciliğidir. 1941 yılından beri topladığı, Türkiye'deki bestekârların değişik dönemlerine ait 4000'den fazla fotoğraf, 8000 taş plak ve 1400 makara bandını sağlığına Ege Üniversitesi Devlet Türk Müzik Konservatuvarı'na bağışlamıştır. Vefatından sonra geride bıraktıkları konservatuvar kütüphanesiyle odasında korunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa Rona, *Yirminci Yüzyıl Türk Musikisi*, İstanbul 1970, s. 683-686; Işıl Başoğlu, *Ali Rıza Avni* (bitirme ödevi, 1996), Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuvarı; Onur Akdoğu, *Ege'de Müzikçiler Ansiklopedisi (İzmir ve İlçeleri)*, İzmir 1997, s. 274-275; Metin Pütmek, "Türk Musikisinin Sessiz Devi-Ali Rıza Avni", *Musiki ve Nota*, sy. 4, İzmir 1983, s. 22-23; Güneş Sabırlı, "Ses ve Saz Dünyasından: Ali Rıza Avni", *Mızrap*, sy. 30, İstanbul 1985, s. 15; Sıdıka Yılmaz, "Sesler ve Fotoğraflarla Tarih İçinde Yolculuk", *Bülten Ege*, sy. 2, İzmir 1989, s. 5; Nilgün Doğrusöz, "Ses ve Saz Dünyamızdan: Ali Rıza Avni", *Tarih: Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, sy. 231, İstanbul 2006, s. 51-53; Öztuna, *BTMA*, II, 393-394; *Müzik Ansiklopedisi* (haz. Ahmet Say), Ankara, ts., I, 121.



NİLGÜN DOĞRUSÖZ

TIP

(الطب)

Arapça'da **tıbb** mevcudu muhafazaya ve eksik olanı (sıhhati) onarmaya işaret eder. İslâm öncesi dönemlerde bunun ism-i mef'ûlü olan **maṭbûb** kelimesi "büyülenmiş" (meshûr) anlamına geldiği için kelimenin kökü ayrıca sihrî mânalar taşımaktaydı (Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, s. 150-151). İnsan için beden sağlığı nasıl hayatî bir önem taşıyorsa sağlığı olma yollarını araştırma da her zaman insanın temel çabalarından bi-

ri olmuştur. İslâm medeniyeti zirvede bulunduğu günlerde gıpta edilen bir sağlık sistemi kurmuş, VII. yüzyıldan XXI. yüzyıla kadar tıp ilmi İslâm dünyasının farklı bölgelerinde oldukça karmaşık ve değişik bir disiplin halinde gelişme göstermiştir. Farklı din, dil ve etnik kökene sahip olan hekimlerin bu ilmin gelişiminde ortak tecrübelerini paylaşmakla birlikte tıp ülke ve inanç sınırını aşmıştır. Ayrıca çevre kültürlerine, özellikle XII. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan Avrupa üniversite tıbbına büyük etkide bulunan İslâm tıbbı, daha da gelişmiş haliyle bugün pek çok İslâm ülkesinde ve dünyanın değişik bölgelerine dağılmış müslüman topluluklarda hayatietini devam ettirmektedir. İslâm medeniyetinde tıp konusu gibi çok karmaşık bir olguyu, oldukça sınırlı bir ansiklopedi maddesinin kapsamı içinde yeterli şekilde değerlendirmek mümkün değildir. Dolayısıyla burada kapsayıcı bir isimler ve eserler listesinden ziyade İslâm tıbbının yaratıcı ve çok yönlü tabiatını ortaya koyacak dikkat çekici örneklerin verilmesiyle yetinilecektir.

Kaynaklar. İslâm dini Arap yarımadasında ortaya çıkmış olup bu dinin çöl hayatını yaşayan ilk müntesipleri arasında çeşitli tıbbî tekniklerin bilindiği anlaşılmaktadır (Pormann, *Islamic Crosspollinations*, s. 77-79). İslâm öncesi ve erken dönem İslâm şiiirinde öksürük ve göz iltihabı gibi hastalıkların yanı sıra kabile savaşları sırasında meydana gelen yaralanmalara dair bilgiler yer almaktadır. Ayrıca sonda (Ar. mil < Yun. mele) gibi Yunan tıbbından intikal eden bazı aletler kullanılmaktaydı. Bununla birlikte o dönemde tedavi biçimleri çok basitti; meselâ deve idrarı ve balın kullanımını oldukça yaygındı. İslâm'ın zuhurundan önceki iki asır içerisinde Araplar, Sâsânîler ve Bizanslılar gibi iki büyük imparatorlukla ve ayrıca kendi dindaşlarıncı zındık ilân edilerek yurtlarından çıkarılan, Süryânîce konuşan hıristiyanlarla irtibat kurmuşlardı. Bütün bu toplumlar oldukça gelişmiş bir tıp tecrübesine sahipti ve bunların içerisinde Yunanlılar'ın tıp bilgisi daha ileri düzeyde bulunuyordu. Bu sebeple İslâm dünyasında ortaya çıkan tıpla ilgili gelişmeleri anlayabilmek için antik dönemin sonlarındaki tıp bilgisi hakkında fikir edinmek gerekir.

İskenderiye şehri hem tıp hem felsefe de önem kazanmıştı. Şehrin ilim meclislerinde "iatrosophist" (tıp profesörleri) denilen kimseler Hipokrat'ın ve Galen'in (Câ-lînûs) yazdıklarına dayanan metinleri öğretiyorlardı. "Galen'in On Altı Kitabı" diye

bilinen ve Galen tarafından çoğu yeni başlayanlar için yazılmış temel eserlerden oluşan koleksiyon özellikle popülerdi (Pormann, *Hippocrates and Medical Education*, s. 419-442). Böylece Galencilik o zamanın hâkim tıp ideolojisi haline gelmekle birlikte bazı tıp bilgileri de talebelerini hastanın yanında eğitiyorlardı. Bu dönemde tıp literatürünün iki türü bilhassa öne çıkmıştı: Şerh ve ansiklopedi. Hem şerhte hem ihtisarda tıp hocaları, konuları öğrencilerin kolayca kavrayıp hatırlayabileceği bir tarzda bölümlenme ve ayrıştırma tekniklerini, hâfızaya dayalı bölme (dihairesis) yöntemini kullanıyorlardı (Pormann, *Philosophy, Science and Exegesis*, II, 11-33). Tıp ansiklopedileri ise mevcut tıbbî bilgileri kolaylıkla erişilebilir bir formatta sunmayı amaç edinmişti. Aeginalı Paul'un daha sonra Araplar arasında *Künnâşü's-Süreyyâ* diye bilinen *Compendium of the Pleiades*'i bu türe örnek teşkil eder. Yedi kitaptan oluşan bu çalışmada temizlik (hijyen), koruyucu hekimlik ve diyet, hummalar, baştan ayağa her tür hastalık, dış hastalıklar ve kurtçuklar, zehirli hayvanlar, ameliyat, basit ve bileşik ilâçlar ele alınmıştır (Pormann, *The Oriental Tradition of Paul of Aegina's Pragmateia*, Leiden 2004).

Genelde Süryânî literatüründe olduğu gibi Süryânî tıp geleneği de Grek mirasına ve özellikle geç dönem eski İskenderiye'sinin Galen tıp geleneğine çok şey borçludur. Bir Ya'kübi rahip olup İskenderiye'de tıp ve felsefe okuyan Re'sül'aynî Sergios, İslâm öncesi dönemin en önemli şahsiyetiydi. Sergios, pek çok felsefî metni tercüme etmesinin yanında "Galen'in On Altı Kitabı"nı da çevirmiştir (Bhayro, III [2005], s. 147-165). İran tıp geleneği de Yunan mirasına çok şey borçludur (Hampel, bk. bibl.).

Süryânîce konuşan hıristiyanlarla İskenderiye tıp okulları, bilgi alışverişi konusunda en önemli teşebbüslerden biri olan Grekçe-Arapça tercüme hareketinde önemli rol oynamıştır (Gutas, *Greek Thought*). IX. yüzyıl boyunca pek çok Grekçe tıp metni çoğunlukla Süryânî mütercimleri vasıtasıyla Arapça'ya çevrilmiştir. Öncelikle Bitrik gibi mütercimler Yunanca'dan yaptıkları tercümelerde daha çok açıklayıcı bir yol izlemiş ve diğer dillere çok sayıda teknik terim kazandırmışlardı. Huneyn b. İshak ve çevresi oldukça yüksek seviyede gelişmiş bir çeviri tarzı ortaya koymuş, tıp terminolojisini geliştirmiş, böylece son derece karmaşık olan tıbbî düşünceleri gelişmiş bir Arapça'da ifade etme imkânı sağlamıştır (Ullmann, *Wörterbuch*

zu den griechisch-arabischen Übersetzungen des 9. Jahrhunderts). IX. yüzyıldan itibaren Arapça olarak ulaşılabilen Grek tıp literatürü İslâm tıbbının gelişiminde en önemli kaynağı teşkil etmekle birlikte diğer dillerden de bazı metinler Arapça'ya çevrilmiştir. Meselâ Süryânî hekimi Yuhannâ b. Serâbiyûn tarafından yazılan tıp ansiklopedisi defalarca Arapça'ya tercüme edilmiş ve Ali b. Rabben et-Taberî'nin *Firdevsü'l-hikme** adlı eserinde Hint tıp kültürüne dair epeyce mâlûmat yer almıştır. Ticaret ve seyahatler de İslâm tıbbının gelişiminde önemli katkı sağlamıştır. Ülkeler arasında kitapların ihracı ve ithali neticesinde sadece yeni metinler elde edilmiş, bunun yanında o zamana kadar bilinmeyen misk gibi maddeler tıp pazarına ulaşmıştır (Akasoy – Yoeli-Tlalim, III [2007], s. 217-240). Müslüman hekimler tarafından sıkça kullanılan bölme yöntemi geç dönem antik İskenderiye'sinde önemli bir ilke idi. Meselâ tıp sanatı teorisi ve pratik olmak üzere iki kısma, teori ayrıca fizyoloji (ilmü't-tabâî'), etiyoloji (ilmü'l-esbâb) ve semiyotik (ilmü'l-alâmât), pratik de koruyucu ve tedavi edici hekimlik gibi alt bölümlere ayrılmıştı. Galen'in *On the Sect for Beginners* (Fî Firakî't-ı-tıbb li'l-müte'allimîn) adlı eseri üzerine yapılan *Alexandrian Summaries* (Cevâmî'u'l-İskenderâniyyin) adlı çalışmada yer alan bu ayırım, İslâm tıbbının tematik yapısı üzerine genel bir bakış için rehberlik yapabilecek niteliktedir.

Tıp Teorisi. Hekimler ve filozoflar tıbbın bilgi hiyerarşisi içerisindeki yeri konusunda farklı görüşlere sahipti. IX. yüzyıl ortalarında yaşayan İshak b. Ali er-Ruhâvî gibi hekimlere göre tıp, bilim dalları içerisinde anakronik bir ifadeyle insanlığa en çok yararlı, en yüce ve en önemli olanıdır. İbn Sînâ gibi diğerleri ise tıbbı ziraat ve astroloji ile aynı grupta değerlendirerek uygulamalı ya da türetilmiş bilimle ilişkilendirmişlerdir (Gutas, *Before and After Avicenna*).

Fizyoloji. IX. yüzyılın ikinci yarısında tohum (germ) teorisinin ortaya çıkışına kadar İslâm dünyasında ve Avrupa'daki tıbbî söyleme "hümorale patoloji" teorisi hâkimdi. Hümorale patolojiye göre sağlık vücuttaki kan, balgam, sarı safra ve kara safra diye bilinen dört sıvı arasındaki dengeden oluşur. Bu dört sıvının her biri soğuk ve sıcak, kuru ve yaş olmak üzere dört temel nitelikten ikisine sahipti. Meselâ kara safra soğuk ve kurudur, kan ise sıcak ve yaştır. Bu dört sıvının (bk. AHLÂT-ı ERBAA) birinde dengesizlik meydana gel-

diğinde hastalık ortaya çıkar. Bu durumda yapılacak tedavi, meselâ kanı toplardardan almak (fasd) ve hacamat yoluyla aşırı sıvıları izâle etmek yahut kan ve balgam yapıcı diyetler vb. yoluyla eksik sıvıyı tekrar çoğaltmak suretiyle dengeyi yeniden sağlamayı amaçlamaktadır.

Ortaçağ İslâm dünyasındaki hekimler de Yunanlı öncüler gibi anatomiye (teşrîh) büyük ilgi duymuşlardır (bk. TEŞRÎH). Ancak Yunanca "anatomé" kelimesi gibi Arapça teşrîh de hem insan fizyolojisini (şimdi İngilizce'de anatomy diye ifade edilir) incelemeye hem ölü ya da diri insan ve hayvan vücudunu kesip biçmeye işaret etmesi sebebiyle bir belirsizlik taşıyordu. Modern anlamdaki anatomi oldukça itibarlı idi. Sadece hekimler bunun iyi öğrenilmesi gerektiğini ısrarla dile getirmekle kalmamış. Gazzâlî gibi ilâhiyatçılar da Allah'ın inâyetinin insan tarafından kavranmasına vesile teşkil etmesi açısından buna büyük değer vermiştir. Başka bir anlatımla insan bedeninin muhteşem yapısı Allah'ın maharetli tasarımını gözler önüne sermektedir. Buna karşılık teşrîhin diğer anlamında kesip biçme ameliyesi İslâm muhitinde düzenli biçimde icra edilmemişse de bunun insan vücuduna uygulanmasına engel olacak herhangi bir yasak mevcut değildir (Savage-Smith, *Journal for the History*, IV [1980], s. 147-204). Bununla birlikte müslüman hekimlerin Galen anatomisine karşı meydan okumalarıyla ilgili elde bazı meşhur örnekler bulunmaktadır. Meselâ hekim ve filozof İbnü'n-Nefis, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'u üzerine yazdığı şerhte kanın pulmonar geçişini keşfetmiş olup gerçekte de kan kalbin sağ karıncığından sol karıncığına aradaki bir menfez vasıtasıyla değil akciğerler yoluyla geçmektedir (Meyerhof, XXIII [1935], s. 100-120).

Etiyoloji. Hastalıkların tabii olan ve olmayan sebepleri vardır. Tabii sebepler vücutta bulunan sıvılardaki bir dengesizliğe dayanır. Kişinin sağlığını etkileyen ve tabii olmayan altı sebep ise şunlardır: Çevredeki hava, yiyecek ve içecekler, uyku ve uykusuzluk, çalışma ve dinlenme, sıvı tutumu ve boşaltımı, zihni durum. Meselâ gereğinden fazla çalışma başka fizyolojik sonuçlara yol açabilecek vücuttaki aşırı ısınmaya sebep olur; uykusuzluk sağlık problemlerine yol açar. Tutma ve boşaltma, hastanın bağırsak ve idrar hareketlerine işaret ettiği gibi kadında ve erkekte meni boşalmasını meydana getirdiği cinsel ilişki gibi diğer şekillerde de olabilir (Pormann, *O Ye Gentlemen*, s. 115-127). Zihinle beden, zihinsel ve fizik-

sel durumlar arasındaki bağ en sağlam olanıdır. Bir yandan üzüntü, acı, keder, korku ve endişe hastalığa yol açabilecek bedensel reaksiyonlara sebebiyet verirken diğer yandan ruhi durumlar bir insanın beden terki ve tabiatının neticesi olarak ortaya çıkabilir. Galen, Arapça'ya çevrilmiş olan "That the Faculties of the Soul Follow the Mixtures of the Body" (Fî enne kuva'n-nefs tevâbi' li-mizâci'l-beden) başlıklı bir risâle yazmıştır. Bir hastalığın kaynağı gereksiz şey (fazl / fuzûl) veya hastalıklı madde de olabilir. Meselâ sindirim boyunca yiyecekler en önemlisi kan olan pek çok sıvıya dönüştürülür. Ancak bu süreçte bazı yan ürünler de ortaya çıkmaktadır. Bunların bir kısmı zararsız olup vücuttan kolayca atılmakta, hatta bunların olumlu bir etkisi bulunmaktadır. Fakat diğer fazlalıklar zararlı olmakta ve vücudun sıvısında bir dengesizliği tahrik ettiğinden hastalık kaynağı maddeye dönüşmektedir. Bütün bu farklı etkilerin bir araya gelerek bir hastalığa sebebiyet vermesiyle ilgili şöyle bir örnek sunulabilir: Melankoli (mâlihulyâ) kara safranın yol açtığı bir hastalıktır. Kara safra melankoliye sebep olmakta ve safranın ortadan kaldırılmasıyla geçmektedir. Ancak bu örnek, medikal teorinin böyle basit bir denklemin önerisinden çok daha karmaşık olduğunu göstermektedir. Çünkü melankoli doğuştan gelmiş veya daha sonra elde edilmiş olabilir. Bazı insanlar kendilerini melankoliye eğilimli kulan bir mizaca sahiptir. Onlardaki kara safra fazlalığı her zaman bir hastalığa yol açmasa da kandaki kara safra -özellikle bahar mevsiminde- harekete geçerse onu melankoli izler. Bu tür bir doğal eğilime sahip insanlar kıllı olmak, koyu deri, pelteklik, sarkık dudaklar ve fırlak gözler gibi birçok fiziksel özelliğe sahiptir. Melankoliye çeşitli yollarla müptela olunabilir. Yanlış beslenme melankoliye sebep olabilir, fakat yanlış yaşam biçimi ve aşırı düşünme gibi bazı faaliyetler de buna yol açar. Üç çeşit melankoli mevcuttur: Kuruntuya dayalı, beyinsel ve genel. Hastalığı tedavi için uygulanan tedbirler basitten birleşik ilâçlara, müziğe, şaraba ve cinsel ilişkiye doğru sıralanmaktadır (*Refus of Ephesus On Melancholy*, ed. P. E. Pormann, Tübingen 2008; *Ishâq. Ibn Imrân: Trait  de la m lancolie*, ed. A. Omrani, Tunis 2010). Melankoli, İslâm dünyasında hekimlerin çok yönlü kategoriler ve terapiler geliştirdikleri zihinsel rahatsızlıklardan sadece biridir. Bundan başka akıl hastalıklarından acı çekenlerin tedavisi için müzik ve hastahaneler özel bir rol oynamıştır.

Semiyotik. Bir hastalığı tedavi etmek için öncelikle onun belirtilerini tanıyarak teşhis etmek gerekir. Meselâ ten rengi, idrar ve nabız hekimlere hastanın mustarip olduğu hastalığı ortaya çıkaracak işaretler vermektedir. Hastanın başından gelenlerin öğrenilmesi burada önemli bir yer işgal eder ve tıp ahlâkı üzerine yazılan birkaç risâle hekimlerin bu konuda izlemesi gereken yöntemleri de ele alır. Bu alanda ayrıca Hipokrat'ın *On Prognosis (Fî Takdimeti'l-ma'rife)* ve bu çalışma üzerine Galen'in şerhiyle yine onun *On Prognosis'i (Nevâdiru Takdimeti'l-ma'rife)* gibi Grek metinleri önemlidir. Hekimlerin Arapça yazdıkları, Yunan modelinin ötesine geçip yenilik ortaya koyacak nitelikteydi. Meselâ çiçek ve kızamık hastalıkları yüksek ateş, kızarıklık ya da ciltte ortaya çıkan kabarcıklar gibi benzer belirtilere sahiptir. Klinik tedavi uzmanı Ebû Bekir er-Râzî her iki durumu birbirinden ayıran, farklı teşhisler için belirlediği önerdiği *el-Cüderi ve'l-Hasbe* adlı hacimli bir risâle yazmıştır. Bu risâle sadece Doğu'da değil XVIII ve XIX. yüzyıllarda yapılan Latince, İngilizce ve Fransızca tercümeleriyle Avrupa'da da son derece etkili olmuştur (Greenhill, bk. bibl.). Göz perdesi örneğinde olduğu gibi göz bilimi (oftalmoloji) alanında da yeni hastalıklar keşfedilmiş ve bunlar daha önce bilinen hastalıklardan ayırt edilmiştir. Limbustan gelen kan damarlarının korneayı sardığı bu hastalıktan klasik Yunan tıp eserlerinde söz edilmemektedir. Bununla birlikte Yuhannâ b. Mâseveyh ve öğrencisi Huneyn b. İshak bunu göze dair eserlerine almış ve tedavisi için tavsiyelerde bulunmuştur (Savage-Smith, *Journal for the History*, IV [1980], s. 147-204).

Tıp Literatürü. Ebû Bekir er-Râzî'nin *el-Cüderi ve'l-Hasbe*, Huneyn b. İshak'ın *el-Aşr makâlât fi'l-ayn* adlı çalışmaları gibi tek bir konuyla ilgili yazılmış eserler birer monografi olup tıp literatürü içerisindeki bir türü temsil eder. Oftalmoloji üzerine Ali b. İsâ el-Kehhâl, Ammâr b. Ali el-Mevsilî ve Halife b. Ebû'l-Mehâsin el-Halebî gibi müelliflerce pek çok monografi kaleme alınmıştır (*Augenheilkunde im Islam*, ed. Fuat Sezgin). Cinsel sağlık konusunda Kindî, Kustâ b. Lûkâ, Ebû Bekir er-Râzî, İbn Sînâ, Celâleddin eş-Şeyzerî, İbn Meymûn ve Tifâsî gibi müellifler monografiler yazmıştır (Pormann, *O Ye Gentlemen*, s. 115-127). Bir diğer popüler tür de derinlemesine bakışlar sunan kısa ve öz ifadelerle sahip özdeyişlerdir (aforizma). Hipokrat'ın aforizmalarının (*Aphorismi / Aphorisms; Ar. Kitâbü'l-Fuşûl*) Arapça çe-

virileri güçlü bir etkiye sahipti. Bunların ilki ve en meşhuru şudur: "Hayat kısa, sanat uzun sürelidir, fırsat çabuk kaçar, tecrübe risklidir" (Rosenthal, bk. bibl.). Hem Râzî hem İbn Meymûn tıbbî özdeyişler üzerine kitaplar yazmıştır. Bunun gibi Galen örneğini izleyerek İbn Sînâ'nın öğrencisi Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Ebû's-Sâdık, İbn Meymûn, Abdülâtîf el-Bağdâdî, İbnü'l-Kuf, İbnü'n-Nefis gibi hekimler ve diğerleri Hipokrat'ın aforizmalarıyla ilgili şerhler kaleme almıştır. Bu şerhler, sadece âlimâne veya bir metinden türetilmiş çalışmalardan ibaret olmayıp İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'u üzerine İbnü'n-Nefis'in yaptığı şerhte görüldüğü gibi yeni buluşlara ve değişikliklere vesile teşkil etmiştir. Nitekim pulmonar geçiş ilk defa bu son şerhte tanımlanmıştır. Şerhler gibi soru ve cevap tarzında kaleme alınan risâle türü de tıp öğretiliyle yakından ilişkiliydi. Huneyn b. İshak böyle üç eser yazmıştır. Bir tanesi genelde tıp üzerine (*el-Mesâ'il fi'l-ṭib*), biri oftalmoloji (*el-Mesâ'il fi'l-'ayn*), diğeri de Hipokrat'ın *Epidemics* (*Mesâ'ilü'l-'ibzimyâ*) adlı kitabına dair yaptığı çalışmadır (Pormann, *Arabic Sciences at Philosophy*, XVIII [2008], s. 247-284). Bu tarzdaki diğer kitaplar arasında Abdülazîz b. Abdülcebbâr es-Sülemî'nin *İmtihânü'l-elibbâ' li-kâffeti'l-eṭṭbbâ'* adlı eseri de sayılabilir (*Questions and Answers for Physicians: A Medieval Arabic Study Manual by Abd al-Azîz al-Sulamî*, ed. G. Leiser and N. al-Khaledy, Leiden 2003). Arapça tıp ansiklopedisi türü geç dönem Antikçağ'daki iki eğilimi izlemiştir. Bunlardan biri malzemeyi kolay bir şekilde takdim için bölme yöntemini kullanan muhtasar eserler, diğeri konu üzerinde kuşatıcı bir bakışı sağlayan el kitaplarıdır. Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-şınâ'ati't-ṭbbiyye* adlı eserinden sonra İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-ṭbb*'i hiç şüphesiz İslâm ve Hıristiyan dünyasında tıp alanında en büyük etkiyi yapmış, üzerine pek çok ihtisar, şerh ve hâşiye yazılmıştır.

Tıp Uygulaması. Tıbbın beşli taksimi içinde amelî tıp, koruyucu ve tedavi edici tıbbî içermektedir. Her iki faaliyet için diyet çok önemli bir rol oynamıştır. Yiyecekler insan sağlığında doğrudan bir etkiye sahiptir. Çeşitli gıda maddeleri hümoral patoloji ve birincil nitelikler sistemiyle bütünleşmiştir. Bunlardan bir kısmı kan gibi iyi sıvıların oluşmasına imkân sağlarken diğerleri bazı hastalıkların ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Waines, bk. bibl.). Ayrıca vücut ağırlığının kontrolü dikkate değer bir rol oynamış olup zayıflatıcı bir

diyet için pek çok yemek tarifi ve tâlimat mevcuttur. Hareket de sağlığı korumada önemli bir husustur. Böylece hekimler, kişinin hastalığa yakalanmasını engellemek ya da hasta ise tekrar iyileşmesini sağlamak için tabii olmayan altı sebebi (yk.bk.) ustalıklı kullanmıştır. Hastalığın tedavisi için diyet başvurulan ilk araçtı. Ayrıca ilaç bilimiyle (farmakoloji) ilgili pek çok eser yazılmıştır (bk. AKRÂBÂZİN; ECZACILIK). Bu alanda basit ilaçlarla birleşik ilaçlar birbirinden ayrılmalıdır. Basit ilaçlar nane, bal, arsenik, afyon gibi hem birincil (kuru, ıslak, sıcak ve soğuk) hem diğer (kanamayı durdurucu, temizleyici) niteliklere sahip birleşik olmayan maddelerdir. Galen'i izleyerek bu nitelikler birden dörde, bazan daha yükseğe doğru derecelendirilmiştir. Birleşik ilaçlar birden fazla ecza ihtiva eder ve bazan çok karmaşık olabilir. Meselâ önce yılan sokmalarına karşı, daha sonra her türlü derde deva gibi kullanılan tiryak yapımına dair bazı formüller zaman zaman tedariki çok zor onlarca farklı eczayı içermektedir. Modern açıdan bakıldığında bazı eczanın (meselâ afyon) son derece etkili, diğerlerinin faydasının ise tartışmalı olduğu görülmektedir (Tıbbî, bk. bibl.).

Kan hem damardan kan alma (fâsd) hem bardak çekme (hacamat) yoluyla dışarı atılırdı. Bu tekniklerden ilkinde hastanın damarlarından bir tanesi kesilir, böylece kan akardı. Bazan kanın akmasına hasta bayılıncaya kadar izin verilir. Hacamatta iki teknik söz konusu idi: Kuru hacamat ve yaş hacamat. Her iki durumda da hacamat bardakları hastalıklı maddeyi ve bedenin fazla sıvısını emmek için uygulanırdı. Bu son durumda deri üzerine küçük kesikler açılır ve oradan kanın dışarı atılması sağlanırdı (bk. HACAMAT). Hekimler ve cerrahlar sıkça dağlamaya da başvururdu. Kızgın bir demir çubuk derinin üzerine konur, bu hem kanamayı durdurur hem de bir yere kadar yarayı mikroplardan arındırır.

Kırık çıkıkçılık (cebr) ve ameliyat (cirâha) Arapça tıp eserlerinde tedaviyle ilgili hususlar arasında öne çıkar. Bu eserlerde bazan son derece tehlikeli olan cerrahî uygulamalar, meselâ göbek fırtığı ameliyatları ayrıntılı biçimde açıklanmıştır. Bununla birlikte bu tür ameliyatların yapıp yapılmadığı şüphelidir (Savage-Smith, *The Year 1000*, s. 307-321). Bu ise teorik el kitaplarında tasvir edilen tedavi usullerinin de gerçekte uygulanıp uygulanmadığından ne derece emin olunabileceği gibi bir soruyu gündeme getirmektedir. Burada, vak'alarla ilgili tutulan notlar hayatî önem

taşımakta olup birkaç günümüze kadar gelmiştir. Meselâ Ebû Bekir er-Râzî'nin öğrencilerinin derlemiş olduğu *Kitâbü't-Teccârib* başlıklı bir kitap, Râzî'nin günlük uygulamalarında tıpla ilgili yazdığı eserlerde tasvir edilenlerden çok daha kısıtlı ilaçları ve tedavileri uyguladığını göstermektedir (Alvarez-Millan, s. 293-306). Âdâba dair eserlerde mevcut bir dizi tıbbî anektoda karşılık kaynaklarda hastalarla ilgili fazla bilgi yer almaz. Sadece birbirine sırttan yapışık olarak doğan ve her şeyi birlikte yapmak zorunda kalan Siyam ikizleri hakkında bilgi verilmekte; rahmindeki bir keneden dolayı ölümün eşliğine gelen ve bunun alınmasından büyük utanç duyan kızdaki söz edilmekte; yaşadığı acılar sebebiyle çaresiz kalarak yılan zehiriyle intihar etmeye çalışırken şans eseri Râzî tarafından kurtarılan birinin durumu anlatılmaktadır (Bray, bk. bibl.). Gazzâlî, *İḥyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* adlı eserinde bir hekimin çok şişman bir kadına zayıflamadığı takdirde öleceğini söylediğini aktarır ki şimdi bu kadının ne hissettiği hususunda tahminde bulunmak güçtür.

Tıp ve Toplum. İslâm toplumlarında hastalar ve pratisyenler geniş bir sosyal alan içerisinde hareket etmiştir. Meselâ bir kişi birkaç şekilde hekim olabilirdi. Bazı öğrenciler, Doğu'daki Buhtîşû' ve Batı'daki Benî Zühr ailelerinde olduğu gibi tıp sanatını dost ve akrabalarından, diğerleri ise çırak olarak hizmet ettikleri tecrübeli hekimlerden öğrenmiştir. Fakat tıp alanında kendi kendini yetiştiren ve İbn Rıdvân ile İbn Sînâ gibi bazıları büyük bir şöhrete kavuşan pek çok örneğe de rastlanmaktadır. Rivayete göre İbn Rıdvân bir tıp hocasının ücretini karşılayamayacak kadar fakirdi, dolayısıyla bu sanatı kendine öğrenmek zorunda kalmıştı (Leiser, XXXVIII [1983], s. 48-75). X. yüzyıldan itibaren hastahaneler de tıp eğitiminin verildiği önemli mekânlar olmuştur. Son zamanlarda yapılan araştırmaların önemli bir konusu İslâm hastahaneleridir: Nereleden etkilenmişlerdir ve orijinal tarafları nelerdir? Şüphesiz geç dönem Grek tıbbi gibi Bizans kurumlarıyla Hıristiyanlığın hayır severlik anlayışı da bu konuda büyük rol oynamıştır. İslâm hastahanelerini daha önceki kurumlardan ayıran ve onlardan üstün kılan şu faktörler sayılabilir: İslâm hukukundaki vakıfların statüsü sayesinde elde edilen yasal ve finansal güvenlik, tıbbî tedavinin seküler karakteri, seçkin pratisyenlerin mevcudiyeti, tıbbî araştırma ve tıp öğretimi (bk. BİMÂRİSTAN). Bütün bunların bir araya gelmesi hiç şüphesiz

siz yenilikler doğurmuştur. Ebû Bekir er-Râzî gibi hekimler de büyük çapta araştırmaları gerçekleştirmeyi ya da nâdir hastalıkların üstesinden gelebilmeyi ancak kurumsal destek alarak başarabilmiştir (Pormann, *In the Age of al-Fārâbî*, s. 95-118).

Seçkin hekimler, hem başarılarıyla tıp ortamında mevcut diğer pratisyenlerden kendilerini ayırmaya çaba sarfetmiş, hem de hekimlerin mesleğe başlarken uzmanı olmaları gereken tıbbî bilgi için bir ölçütün varlığını savunmuştur. Meselâ hekim Şeyzerî, XIII. yüzyıla ait hisbe el kitabında hekimlerin Huneyn b. İshak'ın *Fî Miḥneti't-tabîb* adlı eserinde verilen tâlimata göre sınavdan geçirilmelerini istemiştir. Göz hekimleri Huneyn'in *al-ʿAşr maḳâlât fi'l-ʿayn*'nin muhtevasından, kırık çıkıkçılar Aeginalı Paul'un tıp ansiklopedisinin altıncı kitabından ve cerrahlar Galen'in *On the Composition of Simple Drugs according to Kindsimtihana* adlı kitabından sorumlu tutulmuştur. İshak b. Ali er-Ruhâvî ve Saîd b. Hasan'ın tıp ah-lâkı üzerine, Abdülazîz es-Sülemî'nin hekimlerin nasıl imtihan edileceği konusunda yazdıkları el kitapları bu yöndeki tavsiyeleri yansıtmaktadır. Test edilebilir bilginin ölçütü daha çok Arapça'ya çevrilen Grek metinlerine dayanmaktaydı. Meşhur hekim ve filozof Abdüllatif el-Bağdâdî kendi okuyucularına Hipokrat ve Galen örneğine dönmemelerini önermiştir. Böylece tıp ders kitaplarının muhtevası bir mihenk taşı teşkil etmiştir. Bununla birlikte tıp ah-lâkı ve hekimlerin imtihanıyla ilgili bu el kitapları, tıp otoritelerinin rakiplerini saf dışı bırakma konusunda nâdiren başarılı olduklarını göstermektedir. Nitekim Râzî ve Saîd b. Hasan gibi hekimler, hastaların kendileri gibi bilgili hekimler yerine bilgisiz kadınlara ve ayak takımına yöneldiklerini üzüntü ile dile getirmişlerdir (Pormann, *Bulletin of the History of Medicine*, LXXIX/2 [2005], s. 189-227).

Erkek hekimlerin öfkesine yol açsa da İslâm toplumlarında standart tıbbî muayenelerin çoğu muhtemelen kadınlar tarafından yapılmaktaydı. Anneler, kız kardeşler, teyzeler, büyükannele, deneyimli kadınlar, hemşireler ya da kadın hekimler tıp konusunda önemli roller oynamıştır. Ancak tıp tarihçiliğinin daha çok erkeklerin egemen olduğu bir alan ve toplumun genelde ataerkil olması sebebiyle kadınların sesi yüzyıllar boyunca çok cılız bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Yine de kadınların değişik kisveler altında tıpla uğraştıklarına dair dolaylı bilgiler mevcuttur.

Kadınların sadece pratisyen değil ayrıca hasta olmaları da söz konusudur. Her ne kadar kadınlar, erkek hekimler tarafından tedavi edilirken zaman zaman utanma hissetseler de bazı olağan üstü durumlarda erkek hekimlerin jinekolojik muayeneler gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bu tür uygulamalar İslâm hukukundaki zaruret ilkesiyle meşrû sayılıyordu. Kadınların sağlığı diğer mülâhazalardan daha önce gelmekteydi. XIV. yüzyılın meşhur âlimi Zehebî bu meseleyi ele alarak kadının erkeği veya erkeğin kadını muayene edip edemeyeceğini tartışmış, bir erkeğin yakın akrabası olmayan hasta bir kadını muayene etmesinin ve onu çıplak görmesinin, bir kadının da hastalık durumunda kendisini tedavi edecek bir erkeğin veya mahremi bir kadının bulunmaması halinde bir erkeği muayene etmesinin, onu çıplak görmesinin mubah olduğuna hükmetmiştir (*eṭ-Ṭıbbü'n-nebevî*, s. 242). İslâm dünyasında tıbb-ı nebevî denilen bu tür bir tıp literatürü X. yüzyıldan itibaren gelişme göstermiştir. Fıkıh âlimleri dinî meşruiyete sahip bir tıp geleneği kurmak için öncelikle hadis koleksiyonlarına başvurmuş, bu telif türü XIII. yüzyıldan itibaren büyük itibar kazanmıştır. İnsanlar zaman zaman tıbb-ı nebevî üzerine yazılan bu kitapların Grek etkisini gidermek üzere telif edildiğini düşünmüştür. Aslında bu kitapların çoğu hümoral patolojiyi reddetmekten çok bünyesine katmıştır. Zehebî ve çağdaşı İbn Kayyim el-Cevziyye'nin eserleri Grek tıp otoritelerine sayısız referanslar içermektedir. Dinî içerikli bir girişten sonra Zehebî, eserine Grek ilkelerine uygun insan fizyolojisinin kapsamlı bir açıklamasıyla başlamaktadır: "İnsan yapısı yedi unsurla ilişkilidir. Birinci unsur dört temel elementtir. Sıcak ve kuru olan ateş, sıcak ve yaş olan hava, soğuk ve yaş olan su, soğuk ve kuru olan toprak. İkinci unsur sayısı dokuz olan karışımlar teşkil eder. Bu unsurlardan ilk gruptakiler aynı oranda dengelenmiş olan, ikincisi eşit oranda olmayan karışımlardır ve belki de karışmamış olduğu için sıcak, soğuk, yaş ya da kuru"dur" (Elgood, XIV [1962], s. 49). Tıbb-ı nebevîye dair literatür, hümoral patolojinin sadece seviyeli tıbbî düşünceler üzerinde değil, dinî kavramlar üzerinde de ne kadar derin bir etki bıraktığını göstermektedir (Perho, bk. bibl.).

Din ve büyü de tıp konusunda farklı biçimlerde rol oynamıştır. Hastalıkla karşılaşıldığında pek çok müslüman, hıristiyan ve yahudi Tanrı'ya dua ederek duyguları-

nı yansıtmış ve O'nun yardımını istemiştir. Ancak müslümanlar daha da ileri gitmiş, bir kâğıt üzerine belirli bir süreyle yazarak onu bir kolye gibi taşımışlar; ya da bazı Kur'an âyetlerinin yazılı olduğu kâse-lerden su içmişlerdir. Bu konuda câiz görülen dinî uygulama ile câiz olmayan büyü'nün kullanımı arasındaki çizgi her zaman belirgin değildir. Her hâlükârda Mısırlı âlim Ahmed b. Ali el-Bûnî'ye nisbet edilen eser gibi büyü, efsun ve muska üzerine yazılmış el kitapları mevcuttur (*Magic and Divination in Early Islam*, ed. E. Savage-Smith, London 2004).

İslâm tıp tarihçiliği için âlimler IX. yüzyıl Bağdat'ında sahafılık yapan İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i, Kurtubalı hekim İbn Cülcülün *Ṭabaḳâtü'l-eṭıbbâʿ ve'l-ḥükemâʿ*'sı, İbnü'l-Kiftî'ye ait *Târîḫü'l-ḥükemâʿ*'nin Muhammed b. Ali ez-Zevzenî tarafından yapılan muhtasarı, İbn Ebû Usaybia'nın *ʿUyûnü'l-enbâʿ fi ṭabaḳâti'l-eṭıbbâʿ*'sı ve Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'u gibi biyobibliyografik eserlere sıkça ve gereğinden fazla itibar etmiştir. Son otuz yıl boyunca ilim adamları, gittikçe artan bir gayretle daha çok sayıda çağdaş kaynağı kullanarak İslâm tıp tarihini yazmaya çaba göstermektedir. Bununla birlikte İbn Sînâ döneminden sonra bir gerileme ve düşüş yaşandığına dair genel bir kanaat bulunmaktadır ki bu algnın etkin bir şekilde sorgulanması gerekir (Joose-Pormann, LXXXIV/1 [2010], s. 1-29). Zira tıp, bu sözde klasik dönemden sonra Abbâsîler'in altın çağı ile Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde uzun zaman gelişimini sürdürmüştür. Suriyeli bir hekim olan Dâvûd-i Antâkî *Tezkiretü üli'l-elbâb ve'l-câmîʿ li'l-ʿacebi'l-ʿucâb* adlı bir eser yazmıştır. Bu eserde sadece İbn Sînâ'nın *el-Ḳânûn*'unda örnekleri verilen ilk dönem Grek-Arap tıp geleneğini resmetmiş, ayrıca bazı Avrupa menşeli reçetelerle birlikte fren-gi hastalığı gibi yeni hastalıkların açıklamasına yer vermiştir. Bunun gibi saray hekimleri olan İbn Sellûm Sâlih b. Nasrullah, *eṭ-Ṭıbbü'l-cedîd el-kimyâʿî* adlı eserinde kimyasal tıpta Paracelsus'un iki büyük Alman takipçisinin eserini tercüme etmiştir (Savage-Smith, *Pharmacy in History*, XXIX [1987], s. 3-28). Dolayısıyla Doğu ile Batı arasındaki fikir alışverişi herhangi bir zamanda kesintiye uğramadığı gibi tıp da hiçbir zaman durgunlaşmamıştır. Hatta XIX. yüzyıl boyunca sömürge tıbbıyla olan pek çok yüzleşme de Batı'nın üstünlüğünü ortaya koymuyordu. Nitekim aynı yüzyılın ilk yarısında Fransız hekim A. B. Clot,

Mısır'da müslüman arkadaşlarıyla pek çok fikir alışverişinde bulunmuştur (Moulin, s. 42-58).

Ortaçağ İslâm tıbbının Ortaçağ'larda ve Rönesans döneminde Avrupa üzerindeki etkisi üzerine ne söylenebilir. İtalya, İspanya ve Antakya'daki birçok Arapça tıp metni Latince'ye çevrilmiştir. Bu çabalarda başarılı iki kişi Afrikalı Konstantin (ö. 1087) ve Cremonalı Gerard (ö. 1187) olmuştur. Bunlar sadece Ebû Bekir er-Râzî'nin *eṭ-Ṭıbbü'l-Manşûrî* (*Liber ad Almansorem*), Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin *eṭ-Kitâbü'l-Melekî* (*Liber regius*) ve İbn Sînâ'nın *eṭ-Ḳânûn fi't-ṭıbb* (*Canon Medicinæ*) adlı büyük ansiklopedik çalışmalarını tercüme etmekle kalmamış, bunların yanında İshak b. İmrân'ın *Kitâb fi'l-Mâliḥuḷyâ* (*De Melancolia*), İbnü'l-Cezzâr'ın cinsî münasebetle ilgili monografilerini de (*De Coitu*) çevirmişlerdir. Huneyn b. İshak'ın *eṭ-Mesâ'il fi't-ṭıbb* adlı eseri Latince'de *Isagoge Johannis* diye meşhur olmuş, bu eser XIII. yüzyıldan itibaren henüz gelişmekte olan Avrupa üniversitelerinin pek çoğunda ders kitabı olarak okutulmuştur. Aynı şekilde Rönesans süresince İbn Sînâ'nın *eṭ-Ḳânûn'u* onlarca defa basılmış olup -Kur'an'la birlikte- Arapça kitap pazarı için Avrupa'da basılan ilk kitaptır. Büyük Rönesans anatomisti Andreas Vesalius, Râzî'nin *eṭ-Ṭıbbü'l-Manşûrî*'si için bir şerh yazmıştır. Dolayısıyla Arapça kaleme alınan tıp eserlerinin Latince çevirilerinin Batı'daki tıp tarihi üzerinde derin ve kalıcı bir etki bıraktığında hiç şüphe yoktur. Bununla birlikte Rönesans süresince bazı hekimler Arap tıbbının bu hâkim konumundan memnun olmamış, Araplar'la müslümanların tıbbı olan katkılarını ortadan kaldırmak için şiddetle mücadele etmiştir (Pormann, *Lire les médecins grecs*, s. 113-141). Bunlar o dönemde Arap ve İslâm mirasını tarih kitaplarından çıkarıp atmada başarılı olmuşlarsa da günümüzde bu eğilim tersine dönmüştür.

İslâm tıbbı ayrıca devam edegelen bir gelenektir. Pek çok müslüman ülkede İbn Sînâ'nın metinleri ilgiyle okunmuştur. Çarşılarda çeşitli ilaçlar yapmak için gerekli ecza satın alınabilmiştir. Hint alt kıtasında bu tıbbî gelenek şimdilerde "Yunânî tıp" olarak isimlendirilen bir biçimde gelişme göstermiştir. En büyük klasik tıp geleneği olan Ayurveda'nın yanında müslüman göçmen cemaatler sayesinde günümüzde bu gelenek dünyanın her köşesine yayılmaktadır. Aynı şekilde tıbb-ı nebevî büyük rağbet görmekte ve bu konuda ya-

zılmış pek çok eser çeşitli baskılar yapılmaktadır. Sonuç olarak, Yunan hümoral patolojisiyle modern (Batılı) tıbbın birbirleriyle uyumlu birlikteliğinin ticarî bakımdan son derece başarılı olduğu, "füzyon tıbbi" denilebilen geniş bir pazar da mevcuttur. Ortaçağ İslâm dünyasında gelişen tıbbî gelenek zamanımızda çeşitli yollarla yayılmaya ve büyümeye devam etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü'l-Ezdâd* (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1881, s. 150-151; Zehebi, *eṭ-Ṭıbbü'n-nebevî*, Kahire 1996, s. 242; W. A. Greenhill, *A Treatise on the Small-pox and Measles by Abu Becr Mohammed ibn Zacariya ar-Razi (commonly called Rhazes)*, London 1848; A. Siggel, *Die indischen Bücher aus dem Paradies der Weisheit Über die Medizin des 'Ali Ibn-Sahl Rabban at-Tabari*, Mainz 1951, s. 1097-1152; Sezgin, GAS, III (Medizin-Pharmazie-Zoologie-Tierheilkunde Bis ca. 430 H.); M. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, Leiden 1970; a.m.f., *Islamic Medicine*, Edinburgh 1978; a.m.f., *Wörterbuch zu den griechisch-arabischen Übersetzungen des 9. Jahrhunderts*, Wiesbaden 2002; a.m.f., *Wörterbuch zu den griechisch-arabischen Übersetzungen des 9. Jahrhunderts, Supplements I-II*, Wiesbaden 2006-2007; O. Temkin, *Galenism: Rise and Decline of a Medical Philosophy*, Ithaca 1973; H. H. Biesterfeldt, *Galen's Traktat 'Dass die Kräfte der Seele den Mischungen des Körpers folgen'*, Wiesbaden 1973; J. Hampel, *Medizin der Zoroastrier im vor Islamischen Iran*, Huum 1982; J. M. Duffy, "Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries: Aspects of Teaching and Practice", *Symposium on Byzantine Medicine* (ed. J. Scarborough), Washington 1984, s. 21-27; Augenstein, *Augenstein im Islam: Texte, Studien und Übersetzungen* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1986, I-IV; N. G. Siraisi, *Avicenna in Renaissance Italy: The Canon and the Medical Teaching in Italian Universities after 1500*, Princeton 1987; M. W. Dols, *Majnun: The Madman in Medieval Islamic Society* (ed. D. E. Immisch), Oxford 1992; I. Perho, *The Prophet's Medicine: A Creation of the Muslim Traditionalist Scholars*, Helsinki 1995; D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbâsîd Society (2nd-4th / 8th-10th Centuries)*, London 1998; a.m.f., "Medical Theory and Scientific Method in the Age of Avicenna", *Before and After Avicenna: Proceedings of the First Conference of the Avicenna Study Group* (ed. D. C. Reisman), Leiden 2003, s. 145-162 (*Islamic Medical and Scientific Tradition* [ed. P. E. Pormann], London 2010 içinde tekrar yayımlanmıştır); G. Leiser – N. al-Khaledy, *Questions and Answers for Physicians: A Medieval Arabic Study Manual by 'Abd al-'Aziz al-Sulamî*, Leiden 2004; P. E. Pormann, "The Alexandrian Summary (Iawâmi') of Galen's on the Sects for Beginners: Commentary or Abridgment?", *Philosophy, Science and Exegesis in Greek, Arabic and Latin Commentaries* (ed. P. Adamson v.dğr.), London 2004, II, 11-33; a.m.f., "La querelle des médecins arabistes et hellénistes et l'héritage oublié", *Lire les médecins grecs à la renaissance: Aux origines de l'édition médicale, actes du colloque international de Paris, 19-20 septembre 2003* (ed. V. Boudon-Millot – G.

Cobolet), Paris 2004, s. 113-141 (İngilizce tercümesi: "The Dispute between the Philarabic and Philhellenic Physicians and the Forgotten Heritage of Arabic Medicine", *Islamic Medical and Scientific Tradition* içinde tekrar yayımlanmıştır); a.m.f., "Islamic Medicine Crosspollinated: A Multilingual and Multiconfessional Maze", *Islamic Crosspollinations: Interactions in the Medieval Middle East* (ed. A. A. Akasoy – J. E. Montgomery – P. E. Pormann), Oxford 2007, s. 76-91; a.m.f., "Al-Râzî (d. 925) on the Benefits of Sex: A Clinician Caught between Philosophy and Medicine", *O Ye Gentlemen: Arabic Studies on Science and Literary Culture, in Honour of Remke Kruk* (ed. A. Vrolijk – J. P. Hogendijk), Leiden 2007, s. 115-127 (*Islamic Medical and Scientific Tradition* içinde tekrar yayımlanmıştır); a.m.f., "Medical Methodology and Hospital Practice: The Case of Tenth-Century Baghdad", *In the Age of al-Fârâbî: Arabic Philosophy in the 4th / 10th Century* (ed. P. Adamson), London 2008, s. 95-118; a.m.f., "Medical Education in Late Antiquity: From Alexandria to Montpellier", *Hippocrates and Medical Education: Selected Papers Read at the XIIth International Hippocrates Colloquium, Universiteit Leiden, 24-26 August 2005* (ed. H. F. J. Horstmanshoff – C. R. van Tilburg), Leiden 2010, s. 419-442; a.m.f., "Yuhannâ ibn Sarâbiyûn: Further Studies into the Transmission of his Works", *Arabic Sciences and Philosophy*, XIV (2004), s. 233-262; a.m.f., "The Physician and the Other: Images of the Charlatan in Medieval Islam", *Bulletin of the History of Medicine*, LXXIX/2, Baltimore 2005, s. 189-227 (*Islamic Medical and Scientific Tradition* içinde tekrar yayımlanmıştır); a.m.f., "Case Notes and Clinicians: Galen's Commentary on the Hippocratic Epidemics in the Arabic Tradition", *Arabic Sciences and Philosophy*, XVIII (2008), s. 247-284; C. Alvarez-Millan, "Practice Versus Theory: Tenth-Century Case Histories from the Islamic Middle East", *The Year 1000: Medical Practice at the End of the First Millennium* (ed. P. Horden – E. Savage-Smith), Oxford 2000, s. 293-306 (*Islamic Medical and Scientific Tradition* içinde tekrar yayımlanmıştır); E. Savage-Smith, "The Practice of Surgery in Islamic Lands: Myth and Reality", a.e., s. 307-321; a.m.f., "Ibn al-Nafis's Perfected Book on Ophthalmology and His Treatment of Trachoma and its Sequelae", *Journal for the History of Arabic Science*, IV (1980), s. 147-204 (*Islamic Medical and Scientific Tradition* içinde tekrar yayımlanmıştır); a.m.f., "Drug Therapy of Eye Diseases in Seventeenth-Century Islamic Medicine: The Influence of the 'New Chemistry' of the Paracelsians", *Pharmacy in History*, XXIX (1987), s. 3-28; a.m.f., "Attitudes Toward Dissection in Medieval Islam", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, L (1995), s. 68-111 (*Islamic Medical and Scientific Tradition* içinde tekrar yayımlanmıştır); a.m.f., "Ṭıbb", *EI²* (ing.), X, 452-460; S. Tibi, *The Medicinal Use of Opium in Ninth-Century Baghdad*, Leiden 2006; J. Bray, "The Physical World and the Writer's Eye: al-Tanûkhi and Medicine", *Writing and Representation in Medieval Islam: Muslim Horizons* (ed. J. Bray), London 2006, s. 215-249; P. E. Pormann – E. Savage-Smith, *Medieval Islamic Medicine*, Edinburgh 2007; P. Horden, *Hospitals and Healing from Antiquity to the Later Middle Ages*, Aldershot 2008; M. Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine*,

New York 2009; A. Marie Moulin, "The Construction of Disease Transmission in Nineteenth-Century Egypt and the Dialectics of Modernity", *The Development of Modern Medicine in Non-Western Countries: Historical Perspectives* (ed. H. Ebrahimnejad), London 2009, s. 42-58; *Islamic Medical and Scientific Tradition* (ed. P. E. Pormann), London 2010; M. Meyerhof, "Ibn an-Nafis (XIIIth Cent.) and His Theory of the Lesser Circulation", *ISIS*, XXIII (1935), s. 100-120; Cyril L. Elgood, "Tibb-ul-Nabi or Medicine of the Prophet", *Osiris*, XIV, Bruges 1962, s. 33-192; F. Rosenthal, "Life is Short, the Art is Long: Arabic Commentaries on the First Hippocratic Aphorism", *Bulletin of the History of Medicine*, XL (1966), s. 226-245; G. Leiser, "Medical Education in Islamic Lands from the Seventh to the Fourteenth Century", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, XXXVIII (1983), s. 48-75 (*Islamic Medical and Scientific Tradition* içinde tekrar yayımlanmıştır); D. Waines, "Dietetics in Medieval Islamic Culture", *Medical History*, XLIII (1999), s. 228-240 (*Islamic Medical and Scientific Tradition* içinde tekrar yayımlanmıştır); S. Bhayro, "Syriac Medical Terminology: Sergius and Galen's Pharmacopoeia", *Aramaic Studies*, III (2005), s. 147-165; A. A. Akasoy – R. Yoeli-Tlalim, "Along the Musk Routes: Exchanges Between Tibet and the Islamic World", *Asian Medicine*, III (2007), s. 217-240; N. P. Joosse – P. E. Pormann, "Decline and Decadence in Iraq and Syria after the Age of Avicenna? Abd al-Latif al-Baghdadi (1162-1231) between Myth and History", *Bulletin of the History of Medicine*, LXXXIV/1 (2010), s. 1-29.



PETER E. PORMANN

Osmanlı Dönemi. Osmanlı hekimleri XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar klasik İslâm tıbbına bağlı kaldı. Huneyn b. İshak'ın eserleri, İbn Sinâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb*, Ebû'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin *Kitâbü't-Taşrîf*, Ebû Bekir er-Râzî'nin *el-Hâvî fi't-tıbb*, İsmâil b. Hasan el-Cürcânî'nin *Zahîre-i Hârizmşâhî*, İbnü'l-Baytâr'ın *el-Câmî li-müfredâti'l-edviye ve'l-ağziye*, İbnü'n-Nefîs'in *el-Mücez fi't-tıbb* gibi tıbbî dair temel eserler okutuldu; ayrıca bu kitaplardan Türkçe'ye alıntılar ve çeviriler yapıldı. İslâm tıbbının temel eseri ve Osmanlı hekimlerinin başlıca kaynağı olan *el-Ķānūn fi't-tıbb*, Mustafa b. Ahmed et-Tokadî tarafından *Tahbîzü'l-mathûn* adıyla Türkçe'ye tercüme edildi. Aynı zamanda antik dönemin önde gelen isimlerinden Hipokrat, Galen (Cālînûs), Dioskorides gibi şahsiyetlerin kitaplarından çeviriler ve alıntılar üzerinde açıklamalar yapılarak tartışmalar yürütüldü. Muhammed b. Mahmûd eş-Şîrvânî, Sabuncuoğlu Şerefeddin, Sinoplu Mü'min b. Mukbil gibi hekimler çeviri, şerh ve telif eserlerini içine kendi tecrübelerini de kaydettiler. Kuruluş döneminde âlimler tecrübe ve bilgilerini geliştirmek amacıyla önde gelen ilim merkezlerinden Dımaşk, Bağdat, Kahire, Se-

merkant, Buhara, Tebriz ve Merâğa gibi şehirlere giderdi. Fethin ardından İstanbul bilim merkezi olunca Yahyâ b. Mahmûd Engürî, Nidâi, Abdülbâkî Şifâi, Emîr Çelebi gibi az sayıda hekimden başka ilim tahsili için Anadolu coğrafyası dışına pek çıkan olmadı. Mısır ve İran'dan İstanbul'a gelen hekimler yanında hükümdarların davetiyle saraya intisap eden ünlü tabipler de vardı. XIV. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyıla kadar Fransa, Almanya ve özellikle İspanya'dan sürülerek Osmanlı Devleti'ne sığınan çok sayıda yahudi hekim de sarayda hizmet etti. Ayrıca birçok gayri müslim ve Avrupalı hekim Osmanlı topraklarında serbestçe mesleklerini icra etmekteydi. Osmanlılar'ın hüküm sürdüğü dönemde dünya bilim merkezi Doğu'dan Batı'ya kaymıştı. Avrupa'da gelişmekte olan yeni tıp XVI. yüzyılda ürünlerini verdi. Batı tıbbında meydana gelen Rönesans XVII. yüzyılda Osmanlı tıbbına nüfuz etmeye başladı ve XVIII. yüzyılda somut etkileri görülmekle birlikte büyük değişim XIX. yüzyılda gerçekleşti.

A) Tedavi Kurumları. 1. Klasik Dönem. Merkez Teşkilâtı. Hekimbaşılık. Seretıbbâ-yi hâssa, seretıbbâ-yi sultânî ve reisüle-tıbbâ adı verilen hekimbaşının yönettiği kurumun hangi dönemde ortaya çıktığı kesin şekilde belli olmamakla birlikte XV. yüzyılın başlarında varlığı bilinmektedir. Sağlık kurumunun en üst makamında bulunan hekimbaşı sarayın ve ülkenin sağlık işlerinden sorumluydu. Öncelikli görevi hükümdarın sağlığının korunması olup sarayın hastahane ve eczahaneleri ile dârüşşifâlara nezaret eder, bunların mensuplarının tayini için tercihte bulunur ve çalışmalarını denetlerdi. Son iki hekimbaşı dışında bütün hekimbaşılar ilmiye sınıfındandı. Hekimbaşığa kadıllıktan tayin âdet olduğu gibi azledilenler de kadı, müderris veya kazasker olarak görevlendirilirdi. XIX. yüzyılda sağlık teşkilâtı Batılılaşma doğrultusunda yeniden yapılandırılınca 1837'de Bâb-ı Seraskerî'ye bağlı Sıhhiye Dairesi, bir yıl sonra da salgın hastalıklarla mücadele için Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye kuruldu. Sağlık mensuplarının imtihanı, ilaç imalinin denetimi ve sağlıkla ilgili sorunların çözümü gibi görevler 1840'ta Mekteb-i Tıbbiyye'de kurulan Meclis-i Umûr-ı Tıbbiyye'nin yetkisine verildi. Yetki ve sorumlulukları çeşitli kurumlara dağıtılan hekimbaşılık makamının 1844'te seretıbbâ-yi şehriyârî unvanıyla hükümdarın baştabipliğiyle sınırlandırılmasının ardından 1850 yılında hekimbaşılık lağvedildi (bk. HEKİMBAŞI).

Saray Hastahaneleri ve Sağlık Görevlileri. XVI. yüzyılda Sarây-ı Bîmârân, Oda-yı Marîz ve XVII. yüzyılda Dâire-i Timarhâne, Enderûn-ı Hümâyün Hastahanesi gibi kurumların varlığı kaynaklardan, minyatür ve gravürlerden öğrenilmektedir. Topkapı Sarayı Enderûn-ı Hümâyün Hastahanesi'ni Timarhâne ağası (Bîmarhâne ağası) denilen hadım ağalar idare ederdi. Enderûn-ı Hümâyün Hastahanesi'nde Has Oda, Hazine Odası, Büyük Oda, Seferli Odası ve Küçük Oda'ya ait bölümler bulunurdu. Edirne Sarayı'nda, İstanbul'da Sarây-ı Atîk ve Sarây-ı Cedîd'de (Topkapı Sarayı) Harem içinde Cârîyeler Hastahanesi olarak bilinen birer hastahane ve hasta hamamı vardı. Topkapı Sarayı Harem Hastahanesi, hamamı ve mutfağı bugüne gelebilen tek örnek yapıdır. Sarây-ı Atîk'te hastalar kethüdâsı kadın, hastalar ustası hanım ana, hastalar ağasının cârîyesi, hastalar kethüdâsının cârîyesi ve hekim kadın (tabibe, tabip kadın, karı hekime), kâbile (ebe kadın) unvanı taşıyan kadın sağlıkçılar görev yapıyordu. Serbest çalışan ve saraya çağrılan kadın hekimler ve ebeler de vardı. Sarayın çeşitli cemaatlerine bağlı olarak saray içinde ve dışında, özellikle İstanbul, Bursa ve Edirne'de çok sayıda tabip, cerrah ve kehhâl (göz hekimi) çalışırdı. XIX. yüzyılın başlarında saray hekimlerinin sayısı 100'ün üstüne çıkmıştı. Saraya tayin edilen tabiplerin çoğu dârüşşifâlardan ve Süleymaniye Tıp Medresesi'nden nakledilirdi. Diğerleri ise ya hekim ailelerinden gelmekte ya da ünlü bir hekimden icazetli bulunmaktaydı. İspanya'dan göç eden çok sayıda yahudi tabibin saraya alınması sebebiyle bir de yahudi tabipler cemaati (Cemâat-i Etıbbâ-yi Yahüdiyyân) oluşmuştu. Dârüşşifâların kendi vakfiyeleri doğrultusunda yönetilmesine karşılık tayinler başta olmak üzere işleyişi sarayın yönetim düzenine tâbi idi. Tabip, cerrah ve kehhâllerin meslekte yükselmeleri doğrultusunda saray, dârüşşifâ ve tıp medresesi gibi resmî yerlere tayinlerinde bir silsile vardı ve gerekmedikçe bu teamül bozulmazdı. Sefer esnasında saray ve dârüşşifâ tabip ve cerrahlarından orduda görevlendirilenler olurdu. Orduda ve kalelerde tabip ve cerrah bulundurulur, seferde seyyar sağlık hizmeti verilir. XVIII. yüzyıl sonlarında ve özellikle XIX. yüzyılda ordunun yeniden yapılandırılarak çağdaşlaştırılması faaliyetleri kapsamında asker hastahaneleri kuruldu. Ulufeli tabipler izinle dükkân açıp dışarıda özel hasta da bakabilirdi. Dükkân adı verilen bu muayenehaneler çok değerliydi, çünkü bunların açılması gedik deni-